

Nyelv és politika

A politikai napilapok műfajelméletének és nyelvhasználatának vázlata

– Avagy egy retorika végnapjai és feltámadása (1984–89.) –

NÉMETH MIKLÓS

II. rész

Munkám előző részében az 1984-es Népszabadság nyelve volt a – nem túl részletes – vizsgálódás tárgya, most egy ötéves időszakot átugorva következnek az 1989-es Népszabadság; mint látható lesz, megéri a fáradozást. Az első benyomás, ami éri az embert: egy hirtelen változás a sajtónyelv „birtokosainak” szóhasználatában. Figyelmesebb olvasás után azonban az lehet az olvasó érzése, mintha éppen a görcsös változtatni akarás lenne akadálya a nyelvezet átalakulásának. (Arról sem illik megfélemedezni, hogy a nyelv mennyire konzervatív rendszer.)

Azt látjuk tehát, hogy a társadalmi-politikai folyamatok átalakítják a sajtót, így a Népszabadság nyelvét is, de ez mégsem tud igazán átlépni a *tömegeknek* szólás és a mindennapos megjelenés kényszerének korlátain. Talán arról van itt szó, hogy a nyelvnek ez a mindennapos – meghatározott tematika körül forgó –, stíluslehetőségeiben társadalmilag korlátozott használata óhatatlanul a nyelvi kifejezés lehetőségeinek szűküléséhez, egyes kifejezések, mondatszerkezetek megsontosodásához, a nyelvhasználat „lepusztulásához” vezet. Hiszen igen nehéz nap nap után hasonló eseményekről tudósítani – érdekes nyelven, elkerülve a sablonokat. És a nagy fáradsággal járó eredetiség helyett az ember (esetünkben az újságíró) önkéntelenül a könnyebb utat választja: „előregyártott” mondatokból építkezik. Az újságírói nyelv tehát a régi kliséket új, színes kifejezésekkel váltja fel, de a fentebb vázolt nyelvi „kényelmesség” következtében idővel ezek az új nyelvi formák is kiüresednek, közhelyesülnek. Talán 1989-ben ez a kedvezőtlen folyamat még nem volt olyan előrehaladott, hogy ne látnánk meg a sajtónyelv gazdagodását is. Mert gazdagodott a nyelv, főleg lehetőségeiben: nem egy „ügyeletes eszme” és egy uralkodó társadalmi réteg közvetlen irányítása alatt állt, hanem valóban a végtelen számú nyelvi lehetőségből választhatott szabadon – természetesen az újságnyelv keretei között maradvá. Sajnos azonban azzal, hogy ez a választás megtörtént, ismét „leszűkült” a kifejezőkészlet, kialakult egy idealizált modell a hazai újságírásban, a fejlődés áramának egy fősodra. Ezt a modellt a „liberális nyugati demokráciák” jobbközep lapjainak nyelvében láthatta a nyelvhasználok közössége.

Azért nem elhanyagolható jelenség az sem, ahogyan a „régí nyelv” jelenségei tovább élnek az „új retorikában”. (Erre a későbbiekben láthatunk majd példákat.) Lélektanilag azzal indokolható ez a tény, hogy egy több évtizeden át „tökéletesített”, a tudatunkban meggyökerezett nyelvi kifejezőmódot igen nehéz teljes egészében tudatalattinkba szorítani – és lecserelni, mint egy futballistát. Látható lesz, hogy a sajtó képviselői törekednek a váltásra, sokszor akár az irónia eszközével élve: szándékosan a régi, immár lenézett retorika eszközeit használják az új jelenségvilág ábrázolására.

De térjünk vissza magukra hagyott káder-retorikai műfajainkhoz! Az 1984-es retorika több műfaja olyan változásokon megy át, hogy nem azonosítható korábbi önmagával, egyes igen kedvelt műfajok pedig kivesznek, például az *országdcisítő beszéd* vagy a *munkásmozgalmi nekrológ*. A *rövidhírek* szinte teljesen átalakulnak, levetkőzik a „generatív retorikát”. Hasonló változás éri a nyugdíjazással kapcsolatos műfajt is. De például a *belső vezércikk* „acélos keménységgel” tartja magát. Igaz, más betegségek más tüneteit mutatja –

ennyiben azért megújult „ő” is.

Munkám második részében a „túlélő” nyelvi jelenségekről lesz szó: először a mozgalmi retorika tovább burjánzó vadhajzásairól, majd azokról a nyelvi megoldásokról, amelyeket tudatosan használ az újságíró, kihasználva, hogy a korábbi „Újbeszéd” (lásd Orwell!) az új társadalmi-politikai kontextusban már mást jelent.

Először tehát nézzük azokat az eseteket, amelyekben nem tudatos, hanem feltételezhetően ösztönös a múlt nyelve felé fordulás.

„...Valóban forradalmi mélységű átalakítás zajlik, éppen a sztálinizmus maradványai ellenében, azok felszámolására.” [11]. A mondatnak az átalakításra vonatkozó jelzője mintha kissé kifakult volna a használatban... Ebből a fajta idézetből talán legszebb egy cím: „Pártok összefogásával a gazdaság talpraállításaért”. Szinte zavarbaejtő: ha a *párt* szó nem többes számban szerepelne idézetünkben, az előző korszak bármely május 1-jei felvonulásán szerepelhetne transzparens-szöveggént – és ami csak természetes: vörös alapon fehér betűkkel. Nagy hatású, igen tömör nyelvi közlemény ez – bár nem egészen biztos, hogy az újságíró ilyenek szánta.

Az is előfordul, hogy a cikkíró tudatosan szakít a korábbi nyelvezettel (ezzel egyszersmind korábbi énjével), és neveltségessé teszi azt. Ennek leghatásosabb és legegyszerűbb módja, hogy változatlanul leírja a *káder-retorika* kifejezéseit, és azok ironikussá válnak az új kontextusban. Nagyon könnyű így látszólag teljesen tárgyyszerű és szenttelen mondatokkal komikumot (is) csempészni a sorok mögé. S az olvasónak sem olyan nehéz megfejtenie a szöveg másodlagos jelentését. „Honecker és harcostársai őrizetben” [12] – hirdeti egy cikk címe decemberben. Szinte lehetetlen nem észrevenni a szerző ironizáló szándékát. És az eljárás is egyszerű: megőriz egy jellegzetes kifejezést a régi retorikából, összekapcsolja egy korábban elképzelhetetlen fogalommal – és készen áll a meghökkentő sor. A cím feszültsége a régi és az új nyelvezet egymásmellettségéből származik. Végző soron a múlt és a jelen szembeállítás a irónia forrása; afféle rejtett időszembesítéssel van dolgunk, amely arra utal nagyon egyértelműen, hogy eljárt már az idő a régi nyelv és az azt tápláló szellemi-eszmei közeg fölött. Ehhez hasonlóan működik a következő idézet is: „A tisztogatási hullám célja a KKP ideológiai megtisztítása és a meglazult pártfegyelem helyreállítása. Okulva az első hullám kudarcán a pártszervezetek nem csupán azt követelik meg, hogy a vétkes párttagok önkritikát gyakoroljanak, hanem azt is, hogy egyértelműen csatlakozzanak a központi bizottság jelenlegi irányvonalához”[13]. Látható tehát, hogy egy ilyen – látszólag szenttelen – tudósításnak is lehet érzelmi töltése, legfeljebb csak a megváltozott társadalmi helyzet kontextusában nyeri el azt. A publicisztikának ez az ága sem mentes szükségszerűen mindenféle személyes véleménytől, érzelemtől, csupán meg kell fejtieni a szenttelenné rejtjelezett szöveget. Ennek az írásmódnak is megvannak azonban a veszélyei: az olvasó esetleg lemond a hírekkel kapcsolatos önálló véleményalkotásról, ha a sorok mögött mindig készen kapja az újságíró ítéleteit. A sajtó elsőszámú feladata a tájékoztatás, és nem a hírek, események véleményezése. Ez már a hírmagyarázatok témakörébe tartozik. Az olvasó egyoldalú tájékoztatása, manipulálása tehát ez esetben is valós veszély. A familiáris nyelvhasználat is tovább él, és alkalmas az ironizálásra, sőt a kegyetlen gúnyolódásra. Vagy lehet, hogy senkinek nem óhajtott ártani a cikkíró, és csak „jópofáskodott”, amikor leírta a satirikusra sikeredett következő sorokat? „Hiába tartja sok-sok választópolgár (...) legalkalmasabbnak az elnöki posztra, annyi ideje áll pártában, hogy mosolyognak rajta a szülei is – igaz könnyezve.”[14] Ezt Pozsgayról írta a Népszabadság. Micsoda idillikus, családi hangvétel! Csak az olvasó fuldoklik a nevetéstől (talán a szerző szándékaival teljesen összhangban), ahogy az ősz, öregedő, kissé kővér Pozsgayt elképzeli fehér kartonruháskájában, amint az ablakhoz tapasztott orral várja kérőit. De a családi hangnem fokozható: a Magyar Szocialista Párt vezetősége mint a „sírva mosolygó és mosolyogva síró szülők” jelenik meg.

A régi nyelv (valamilyen célú) továbbélése után az új nyelv más összetevőiről is szót kell ejteni. Egyrészt valamiféle követendő mintává magasztosul a nyugati polgári sajtó nyelve, másrészt „belső képzéssel” is alakulnak az „új nyelv” további jellegzetességei.

A nyugati sajtó túlságosan hí követését hadd illusztráljam csupán egyetlen példával, méghozzá egy címmel: „Gorbi-láz az Örök Városban”[15]. Érdekes, hogy nálunk is csak azt az egy keleti politikust emlegették becézve 1989-ben újságíróink, akit Nyugaton így hozott magához közelebb az orosz ellenségképtől fokozatosan megszabaduló hálás nyugati társadalom. Mindenekelőtt angol és (nyugat)német nyelvterületen volt divat így emlegetni a politikust. Aztán a hazai sajtó készségesen átvette ezt, és az ehhez hasonló divatjelenségeket. (Igaz,

ma az illető úr szigorúan Mihail Gorbacsov – de ez már egy másik cikk lehetne.)

Érdekes jelenség az 1989-es sajtóban a mindenütt burjánzó eufemizmus. Persze az eufemizmusnak van legalább némi logikus magyarázata: az újságnyelvből nem kerülhet be minden olyan kifejezés, amelyet (akár az igényes) beszélt köznyelv kihasználnak. Elvégre a sajtó nyelve követendő minta is lehetne. Nem az. Tehát az eufemizálás – főleg a kellemetlen tények tállalásakor – túllépi a kívánatos mértéket. Az újságíró olyan tényekről szólhat, amelyekhez korábban sem ő, sem közönsége nem szokott hozzá. (Igaz, ezekről a tényekről is tudunk, de csak felszínesen – és nem a tömegtájékoztatásból.) Az újságírás kanonizál: tekintettel van önmagára és a társadalmi problémákkal szemben edzetlen olvasókra. A korábbi mindent elmosó hírlapírás diktálja az eufemizálást az új hírlapírói retorika művelőjének. De beszéljen az idézet: „Ennek ellenére szerdán, a Blaha Lujza téri aluljáróban sajátos – fekvő – demonstrációt szerveztek az érintettek. Munkatársaink beszéltek velük, majd az illetékesektől próbáltak további információkat megtudni a hajléktalanokról” [16]. Idézetünkben látható, hogy otthontalan, földönfutó honfitársainkat csak „hajléktalannak”, esetleg „érintettek”-nek volt hajlandó nevezni az 1989-es sajtó. Persze ez még mindig jobb, mint a korábbi időkre emlékeztető „csöves” kifejezés, melyet egységesen használtak rájuk – 9-től 99 éves korig. Nyilván volt igazság ebben is: elvégre csövezni már nem életkori sajátosság, (hanem materiális kényszer).

1989 Népszabadságának nyelvében a változás legszembetűnőbben a szókinés átalakulásában nyilvánult meg. Nagy élmény lehet az újságíró számára, ha nem korlátozza többé tájékoztatáspolitikát. Csakhogy ez a kissé euforikus hangulat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy ismét kezdett topikussá válni a sajtónyelv – most ellentétes előjellel: a nyugati polgári sajtó retorikáját tette normává. A magyar hírlapírók eléggé nehezen állhattak az eszményített átalakítás szolgálatába. Az az újságírónemzedék, amely még alkothattott hasonlóan szabad körülmények között – 1989-ben már nem volt aktív, kivonult a sajtómunkából. A mozgalmi retorikán felnőtt korosztályok pedig kétségbeesetten keresték a megfelelő kifejezőmódot. Az eredmény a már vázolt „újságírói közmegegyezés”: a beszédnek és a stílusnak ismét szinte kétségbeesítő egységesülése.

Az új beszédmód három összetevőből született – az eddigiekből legalábbis ez látszik:

1. A káder-retorika *ösztönös* használata
2. A káder-retorika fölöttébb *tudatos* használata: az irónia forrása
3. Az új „esztétikai” *minta*: az eszményített nyugati sajtónyelv.

A három összetevő eltérő idősíkokra is utal: az első a *múltra*, a második a *jelenre* (amely még csak a múlttal való szembefordulásban keresi önnön identitását), a harmadik pedig a *jövőben* elérhető egységes célra, a követendő mintára.

Ennyit 1989-es Népszabadságunkról.

Összegzésül a két esztendő (1984 és 1989) sajtónyelvének összehasonlítása, az átmenet vázolója után talán érdemes visszatérni sajtónyelvi vázlatom bevezetőjének ígéreteihez, valamiféle gondolati keret adván az elmélkedésnek. Talán sikerült a két esztendő Népszabadságának nyelvét szembeállítanom, de nem olyan élesen, mint ahogyan azt a bevezető sejtette. Meggyőződöttem róla, hogy a változás mellett a nagyfokú állandóság is jellemzi vizsgált időszakunkban a nyelvhasználatot. A változás nyomán létrejövő állapot megmerevedését talán sikerült illusztrálnom, illetve okait vagy az okok egy részét föltárnom. Csak remélhetem, hogy jól sikerült mérlegre raknom a változás és állandóság arányait – abban a jelrendszerben, amely bonyolultsága révén a legkevésbé hagyja magát törvényekkel leírni.

* * *

Az idézetek a következő lapszámokból valók:

11. Népszabadság 1989. dec. 2. (17.p.)
12. Nsz. 1989. dec. 6. (2.p.)
13. Nsz. 1989. nov. 30. (2.p. MTI-hír)
14. Nsz. 1989. dec. 2. (3.p. Ki nyert ma?)
15. Nsz. 1989. nov. 29. (1.p.)
16. Nsz. 1989. nov. 30. (1.p. Aluljárókép)